

Tarihi Süreç İçerisinde Doğu Avrupa Yahudiliği: XV-XVIII. yüzyıl Polonya Örneği

Eastern European Judaism Throughout History: The Case of Poland in the 15th-18th Centuries

Fatih Memiç^{*}

Öz

Yahudiler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Kenan bölgesine (Filistin) yerleşen Yahudiler, Hâkimler ve Krallar dönemiyle devam eden süreçte Kudüs merkezli bir krallığı ortaya çıkartmıştır. Krallığının bölünmesi, Mabed'in yıkılması ve Yahudilerin sürgün edilmesi dönüşe duyulan özlemi arttırmıştır. Doğu Avrupa'da bu özlemin az da olsa giderilmesinde önemli rol oynayan Yahudi yerleşim birimleri vardı. Bundan dolayıdır ki burası modern dönemle birlikte önemli bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Bu noktada en önemli ülke hiç şüphesiz Polonya'dır. Çünkü burası, Yahudiler açısından kutsal bir yer ve cennet şeklinde tasvir edilmiş, 15-18. yüzyıl arası yaşanan dönem de altın bir çağ olarak kabul edilmiştir. Bu tasvirin altında yatan ana etmen ise kendilerine tanınan özerkliktir. 1581-1764 yılları arasında faaliyet gösteren Yahudi özerkliği, Hıristyanlarca verilen bir hak olmasının yanında prototip olarak hizmet etmesiyle de Polonya Yahudilerini farklılaştırmıştır. Yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde kademeli bir yapıya sahip olan bu otonom yapı hayatın her alanına etki etmiştir. Polonya, yaklaşık 200 yıllık otonom yapısıyla dünya Yahudilerinin çoğunluğuna ev sahipliği yapmıştır. Bundan dolayı da Polonya Yahudilerinin işgal ettiği konum ve kendilerine tanınan hak ve özgürlüklerin hangi seviyelerde olduğunun ortaya konulması bu çalışmanın temel hedefi olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Doğu Avrupa, Polonya, Yahudilik, Kahal, Dört Ülke Kenseyi, Hahamlık, Özerklik, Hak ve İmtiyaz

Abstract

The Jewish people have led a nomadic life from the moment they appeared on the stage of history. The Jews who settled in the Canaan region (Palestine), created a Jerusalem-centered kingdom in a process that continued throughout the period of the Judges and Kings. The division of their kingdom, the destruction of the Temple, and the exile of the Jews increased their longing to return. Eastern Europe had Jewish settlements that played an important role in relieving this longing, even if just a little. That is why this place has begun to constitute an important place with the modern period. The most important country in this regard is undoubtedly Poland, due to this place being depicted as a holy place and paradise for the Jews and the period between the 15th-18th centuries being accepted as a golden age. The main factor underlying this depiction is the autonomy they were granted. The Jewish autonomy that operated between 1581-1764 differentiated Polish Jews by serving as a prototype as well as being a right granted by Christians. This autonomous structure was gradual at the local, regional, and national levels, and affected all areas of life. With nearly 200 years of autonomy, Poland has hosted the majority of the world's Jews. For this reason, the main objective of this study is to reveal the position Polish Jews occupy historically and the level of rights and freedoms that had been granted to them.

Keywords

Eastern Europe, Poland, Judaism, Kahal, Council of the Four Countries, autonomy, Rabbinate, rights and privileges

* Sorumlu Yazar: Fatih Memiç (Arş. Gör.) Kırkareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Kırkareli, Türkiye. E-posta: fatihmemic@klu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0932-3274

Atf: Memiç, Fatih. "Tarihi Süreç İçerisinde Doğu Avrupa Yahudiliği: XV-XVIII. yüzyıl Polonya Örneği." *darulfunun ilahiyat* 33, 1 (2022): 145–175. <https://doi.org/10.26650/di.2022.33.1.1102042>

Extended Summary

The Jewish people have led a nomadic life from the moment they appeared on the stage of history. The longing they experienced after the fall of the Kingdom of David in Jerusalem never ceased. Poland is one of the places where this longing was forgotten for a time, because Poland was the only European state that accepted the Jews fleeing violence. The biggest factor in this regard was the tolerant attitudes of the kings, the regional economic collapse that accompanied the Mongol attacks, and that Jews were needed. This led to mass Jewish migrations from early times onward. As a result, the Jewish people depicted Poland as a holy place and paradise and accepted the period between the 15th-18th centuries as a golden age.

The main factor underlying this portrayal of Poland involves the privileges granted to the Jews. Rights were granted by the Polish ruler Boleslaw V (1221-1279) in 1264, and these rights were expanded upon during the reigns of Kasimir III (1310-1370) and Kasimir IV (1447-1492). The Jews' existence was guaranteed by these privileges they'd been given, and were declared a separate group in terms of religion, nationality, and culture. During the reigns of Szigismund I (1467-1548) and Szigismund II (1520-1572), much broader rights were granted, including arrangements for families. The Jews did not consistently acquire rights. From time to time, they were also exposed to church-based pressures and prohibitions. Although a relatively safe environment had been provided for the Jews, the structure was still fragile. The traces of anxiety can still be seen in the statements from the rabbis of the period as well as in many of the decisions the council made so as not to provoke the Christian community. Jews were at times condemned to an ostracized and belittled attitude, based on the church in particular. The monarchy and landowners supported the Jews for financial reasons. While the guilds objected for commercial reasons, the villagers wanted to avoid the Jews as a reflection of oppression and authority. This complex balance of power was the main factor determining the Jews' status.

Polish Judaism was influenced by the Jewish culture from Germany. However, the fact that the Polish Jews accepted students and exported their cultural and social codes by sending clergy out revealed their originality and independence, and Poland became an international center of religious attraction. During this period, many important personalities were raised during this period, with Rabbi Jacob Polak (1460/70-1522) as the founder of the *Pilpul* method and the one to first establish the yeshiva in Poland, and his student Rabbi Shalom Shakhna (d. 1558) being two important names whose appointments had been made directly by the kingdom. Another name revered by the Jews from this period revered is Rabbi Moses Isserless (1525/30-1572), who worked on the codifying of halakha and on the appendix (*Mappah*) to Rabbi Joseph Karo's (1488-1575) book *Shulchan Arukh*. Having become a center of religious attraction, Poland also came

to the fore with its printing and publishing activities. Printing houses in Poland hosted the printing of works in Hebrew and Yiddish languages from many fields such as the halakha, prayer literature, and mysticism in particular the *Talmud*. Undoubtedly, these editions were also influential in the creation of an original understanding of the Jews.

The most important part of the privileges granted to the Jews was the Jewish autonomy that was in effect between 1581-1764. *Wa'ad 'Arba Aratsoth* [The council of four countries] had formed with the participation of Greater Poland (Poznan), Lesser Poland (Krakow-Lublin), Belarus (Lemberg), and Volhinya (Ostrog-Kremenetz), in which took its power from *Wa'ad ha-Galil* [local organizations]. The local organizations were also divided into a hierarchy of large, then independent, followed by dependent urban communities. This gradual autonomous structure affected every aspect of life. Although the council had been established to collect taxes, it had functions beyond this. While it was the official representative of the Jewish community on one hand, on the other it operated as the umbrella organization for all institutions. Certain *takana* [arrangements] were made in Jewish printing houses, and even an opinion was requested from the council regarding the events taking place outside of Poland.

The council functioned to achieve the practical purposes of the monarchy. In this way, a single mechanism would be contacted in terms of management, and financial resources were guaranteed by collecting taxes from a single source. While, the claim has been made that Jewish identity and consciousness had been secured and their interests defended by preserving the existing structure, the same structure has also been argued to have become increasingly dependent on the monarchy and to have turned into a tool of exploitation. In summary, the fact that the secular leaders began to have a say in the power struggle of the nobility damaged the rabbinate and the council. Problems with taxation also caused the council to be dissolved in 1764.

The sanctions and concessions affected not only the fields of activity but also the settlements. Those who came preferred to move from West to East and from the center to the border areas in settlements under the rule of the nobility. The Jews were unable to own land, and their business relationships with the nobles had led them to commercial activities. The nobles rented their properties to the Jews under the practice known as *arenda* [lease of rights], which identified the Jews and gave them important status. The practice of *mamram* put an end to carrying money and was expressed as promissory notes; this was another commercial enterprise of the Jews that marked the period. This allowed secure shopping to occur and made commercial activities easier. The Jews played an important role in Western-Central Europe's trade with Istanbul and provided important economic inputs to people from all walks of life through their contributions to converting grain into a substance used in the production of alcoholic beverages. This trade network and economic return highlight the vacuum the Jews filled and the role they played in the Polish economy.

While this whole process had at first provided Jewish people with a safe atmosphere and a certain level of social status, it ironically led to the emergence of anti-Semite violence. The main addressees were the nobility and the Catholics. The damage to the power of the nobles also threatened the situation of the Jews, because they served as the administrators as well as financiers of the authority and oppression of the nobility. When the Kazakh and Haidamak uprisings combined with the problems brought by the Russian-Swedish occupation, serious problems arose. The process leading to Poland being partitioned with the war, the course of the economy, social fragmentation, and the annexation of lands also affected the Jews. The Jewish community was divided into various groups, and the Council was dissolved. This mixed environment in Poland required the Jewish community to migrate or to become dominated by the surrounding countries. The fact that these Jews who'd dispersed into many countries in the following period were Polish in origin reveals that they were an important community in the world of Jewish history. In addition, the organized structure they produced served as an important parameter for many people in the period that followed and served as a prototype for the Jews in the diaspora.

Giriş

Doğu Avrupa'daki Yahudi varlığı eskilere dayanmaktadır. Yahudilerin Doğu'ya göçleri Ptoleme ve Selevkos idarecilerinin sürgün edilmesiyle, Batı'ya göçleri ise Roma imparatorluğunun ikinci mabedi yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır.¹ 11. yüzyılda Polonyalı prensesin Yahudi tüccara köle için ödeme yaptığı ve Bohemyalı bir prensesin Yahudi mallarına el koyduğu ifade edilmiş, 12-13. yüzyıl kaynaklarında ise Yahudilerin Polonya'ya kabul edildiğinden bahsedilmiştir.² Polonya'daki en eski Yahudi topluluğunun ise Hazar Krallığından gelenlerin oluşturduğu Przemysl olduğu belirtilmektedir. Bölgedeki Yahudilerden bahsedilirken Lehçe *Zyd* kelimesi kullanılmıştır.³ 14. yüzyılda Krakow'da inşa edilen Eski Sinagog'un en eski Yahudi mimarisi olduğu söylenmiştir.⁴ Ancak krallara hizmet eden Yahudiler tarafından bastırılan İbranice sikkeler, varlıklarının en somut göstergesi olarak kabul edilmiştir. Sikkelerin birinde bir tarafında İbranice karakterler diğer tarafında ise Yahudilere ilk imtiyazı tanıyan Polonya kralı III. (Yaşlı) Mieszko'nun (1126-1202) resmi bulunmuş ve "*Brochoh Mishko Krol Polski*" (Tanrının kutsadığı Polonya kralı Mieszko) şeklinde bir yazının olduğu fark edilmiştir.⁵ Bu gibi erken dönemden kanıtlara ve 11. yüzyıldan belgesel referanslara rağmen, Yahudilerin 12. hatta 13. yüzyıldan önce bölgeye kalıcı olarak yerleşmeleri mümkün görülmemiştir.⁶

Yahudilerin bu yer değişikliklerinin ve Polonya'ya doğru ilerleyişinin en temel sebebi ise Batı'daki şartlardır. Polonya'da ticaret ağı genişlemiş fakat zanaat ve ticaret loncaları zayıf durumda kalmıştır. 1096'daki ilk haçlı seferiyle Speyer, Worms ve Mainz'de, 1298 ile 1348 arasında Almanya'da, sonrasında ise İspanya'da Yahudilerin durumu kötüleşmiştir. Buna karşın Yahudileri kabul eden tek Avrupalı devlet Polonya olmuştur. Bundaki en büyük etken Polonya krallarının hoşgörülü tutumunun yanında Moğol saldırılarıyla bölgenin ekonomisinin sarsılması ve

- 1 Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland, from the Earliest Times Until the Present Day*, çev. Israel Friedlaender (Jewish Publication Society, 1916), 1:13-6.
- 2 Moshe Rosman, "Poland: Poland before 1795" (Erişim 30 Mart 2022).
- 3 Iwo Cyprian Pogonowski, *Jews in Poland: A Documentary History : The Rise of Jews as a Nation from Congressus Judaicus in Poland to the Knesset in Israel* (New York: Hippocrene Books, 1998), 263.
- 4 Heiko Haumann, *A History of East European Jews* (Budapest; Central European University Press, 2002), 27.
- 5 Paul Kriwaczek, *Yahudi Medeniyeti*, çev. Ayşe Belma Dehni (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007), 158.
- 6 Israel Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, Jewish Culture and Contexts (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005), 14-15.

Yahudilere duyulan ihtiyaçtır. Bu durum da kitlesel göçe sebep olmuştur.⁷

Gelen Yahudilerin kökenine dair tartışmanın bir ucunda onların Hazarlarla ilişkilerinin olmadığını savunan Heinrich Graetz, diğer ucunda ise Hazarlarla ilişkili olduğunu iddia eden Arthur Koestler vardır.⁸ Roma ve Hazar krallığı başta olmak üzere birçok yerden Yahudi gelmesine rağmen Polonya'dakiler Alman ve Latin kökene sahip Yahudilerdir.⁹ R. Israel Isserlein ve R. Moses Mintz gibi rabbilerin ifadelerinden, gelenlerin Alman ve Bohemya'lı oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰ Gelenler sayesinde Krakow ve Poznan gibi şehirler Yahudi toplulukların önemli yerleşim yerleri hâline gelmiştir.¹¹ Topluluğun büyük oranda karakteri Aşkenazidir. Ancak diğer Yahudi gruplarına ait işaretler de yok değildir. Lviv, Zamosc gibi yerlere Portekiz ve İtalya'dan az sayıda Sefarad Yahudi'sinin, Litvanya ve Polonya'ya da Kırım Karaylarından bir kısmının yerleştirildiği belirtilmiştir.¹²

Polonya'nın, Yahudi bilincinde köklü bir anlatıya sahip olduğu da rivayet edilmektedir. Polonya doğumlu yazar Shmuel Yosef Agnon, kitabına şu efsanevi anlatıyla başlamıştır:

“İsrail, acıların nasıl tekrarlandığını, cezalandırmaların nasıl çoğaldığını, zulümlerin nasıl arttığını, esaretin nasıl büyüdüğünü, kötülüğün egemenliğinin felaketleri nasıl peşi sıra dizdiğini ve kovulmaların nasıl üst üste yığıldığını gördü. Öyle ki ona kin güdenlerin karşısında artık ayakta kalamayacaktı... Gökyüzünden bir kâğıt düştü: Polonya'ya gidin. Ülkenin adının kutsal bir kaynaktan geldiğine inananlar da vardı: İsrail'in dili. Çünkü oraya geldiğinde böyle konuşmuştu İsrail: Po-lin, yani burada gecele! Demek istedikleri de şuydu: Tanrı, İsrail'den dağılanları bir araya getirinceye kadar burada geceleyeceğiz.”¹³

- 7 Pogonowski, *Jews in Poland*, 13; Steven J. Zipperstein, “Judaism: Judaism in Northern And Eastern Europe Since 1500”, *Encyclopedia of Religion* (Detroit; Munich: Thomson Gale, 2005), 12:5015; David B. Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, çev. Lizet Deadato (İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2013), 22; Sherbok Lavinia Cohn ve Sherbok Dan Cohn, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş, 2. bs (İstanbul, İz Yayıncılık, 2011), 101; Haim Hillel Ben – Sasson, “Poland”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik ve Michael Berenbaum (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 16:289.
- 8 Allan Nadler, “Eastern Europe, Practice of Judaism”, *The Encyclopaedia of Judaism*, ed. Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck ve William Scott Green (Leiden: E.J. Brill, 2000), 1:213.
- 9 Dubnow, *History of the Jews*, 1:39; Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 14-15.
- 10 Kevin Alan Brook, “Doğu Avrupa Yahudilerinin Kökeni”, çev. Osman Karatay, *Karadeniz Araştırmaları* 6/6:7.
- 11 Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, 23.
- 12 Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia* (Oxford-Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2010), 1:11-3; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi* (Ankara: Seda Yayınları, 1985), 178.
- 13 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 129.

Anlatının farklı bir versiyonunda Yahudi grubuna “*Po lin*” (burada yaşa) veya “*Po lan ya*” (Tanrı burada yaşar) diyen ilahî bir sesin işitildiği rivayet edilmektedir. Yani Polonya, Yahudi bilincinde ilahî misyonla yüklü olan tanrısal bir emrin mahalli ve aidiyet duygusuna sahip olup kendilerini güvende hissetmelerinin kanıtıdır.¹⁴ Yahudi göçünün Polonya ve çevresine yönelmesinde Rusya’nın, Yahudilerin kalıcı yerleşimine izin vermeme politikasının büyük etkisi olmuştur. Çünkü Ruslar Hıristiyanlığı kabul etmiş bu da doğal olarak Yahudilere yönelik bakış açısının benimsenmesine yol açmıştır. Yahudi karşıtlığı Ruslar üzerinde etkisini göstermiş ve Rus derebeyi I. Yaroslav (ö.1054) zamanında alınan kararlarla Yahudilerle olan ilişkiler engellenmeye çalışılmıştır. 1113 yılından itibaren Vladimir Monomakh (ö.1125) döneminde ise Yahudilerin Rus sınırları içerisindeki varlığına müsaade edilmemiştir.¹⁵ Polonya’nın Yahudiler için sığınak olmasında göç, ifade edilen başka bir sebeptir. Bu göçler sayesinde Aşkenazi toplumun kültürel sınırları ve nüfuz alanı Litvanya’nın doğu sınırına kadar genişlemiştir.¹⁶

Polonya ve Yahudilik: Sosyal-Siyasi ve Ekonomik Durum

Taninan İmtiyazlar ve Ekonomik Durum

Güven içerisinde faaliyetlerini yerine getirmeleri için Yahudilere bazı imtiyazlar tanınmıştır. Bunları, içinde bulunulan durumun düzeltilmesine yönelik girişimlerin parçası olarak değerlendirmek gereklidir. Çünkü feodal bölünme sonrası krallığın düzene girmesi için bir dizi ekonomik reform gerekli görülmüştür.¹⁷

İlk imtiyazın Polonya kralı III. Mieszko tarafından Krakow’daki Yahudiler için verildiği ve yayımlanan bildiriyle Yahudilere yönelik şiddetin engellendiği ifade edilmiştir.¹⁸ 1264 yılında Polonya hükümdarı V. Boleslaw (1221-1279) tarafından tanınan haklar ise (Kaliş Statüsü) Yahudilerin Polonya topraklarındaki varlığının tapusu olarak görülmüştür. Avusturya ve Bohemya’da da benzer ayrıcalıklar verilmiş

14 Gershon David Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century A Genealogy of Modernity* (Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2004), 7; 9; Haumann, *A History of East European Jews*, 4; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:31-2.

15 Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000), 315; Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyasında Yahudiler* (Divan Kitap, 2016), 49.

16 Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 15.

17 Bkz: Sabire Arık, *Kuruluşundan XVII. Yüzyıla Polonya Tarihi* (Ankara: Köksav Yayınları, 2011), 74-77.

18 Kriwaczek, *Yahudi Medeniyeti*, 153.

ancak en kapsamlısının Kaliş statüsü olduğu kabul edilmiştir.¹⁹ 37 paragraflık bu statü Yahudilere can ve mal güvenliği sağlayarak kendilerine yönelik saldırıyı yasaklamış, hukuk ilkesinin gereği olan ispat ve şahitlik müessesesiyle de temsiliyet getirmiştir.²⁰ III. Kasimir, (1310-1370) 1346-1347 yıllarında Yahudilerin dinî, milli ve kültürel olarak ayrı bir grup olduğunu ilan etmiş ve imtiyazları genişletmiştir. 1364 yılında çıkan bir yasayla da Yahudilere yönelik olumsuz faaliyetlerin ceza ve ölümle karşılık bulacağı duyurulmuştur. Diğer azınlıklarla beraber Yahudilere de haklarını veren Kasimir'e, bu tavrından dolayı kölelerin ve Yahudilerin kralı denmiştir.²¹ IV. Kasimir (1447-1492) yangında kaybolan beratı genişleterek Kaliş statüsünü onaylamış,²² I. Szigismund (1467-1548) ise 1534 yılında çıkardığı fermanla Yahudilerin farklı kılık-kıyafet giyme uygulamasını kaldırmıştır. II. Szigismund (1520-1572) tarafından 1551 yılında yayınlanan tüzükle beraber aile ve şahıs hukukunun yanında toplumsal hayata yönelik düzenlemeler de çatı altına alınmıştır. Görüldüğü gibi Yahudilere birçok imtiyaz tanınmıştır. Ancak en önemlileri I. ve II. Szigismund dönemindekilerdir.²³

Polonya Yahudileri sürekli olarak haklar elde etmemiş, zaman zaman kilise merkezli baskı ve yasaklamalara da maruz kalmıştır. Çok daha fazlası geri verilmiş olsa da 1454 yılında tüm imtiyazların kaldırıldığı duyurulmuştur.²⁴ Avrupa'nın çoğu yerinde zanaat, ticaret vb. ekonomik faaliyetler Hıristiyanlara hasredilmiş ancak soyluların etkisiyle Yahudilerin de dâhil edilmeleri Hıristiyanların tepkisini çekmiştir. Ulusal parlamento destek vermese de kraliyet kasabalarında uygulamadan vazgeçilmiştir.²⁵ Kâr marjlarıyla da ilgili bir kısıtlamaya gidilmiş ve Hıristiyanların %8'e kadar kâr elde etmesine müsaade edilirken Yahudilerinki %3,5'la sınırlandırılmıştır.²⁶

Yahudilerin durumu, ekonomik başarıyla doğrudan bağlantılı görülmektedir.

19 David B. Green, "This Day in Jewish History / Kalisz Statute gives Polish Jews landmark civil rights protections", erişim 30 Mart 2022, <https://www.haaretz.com/jewish/.premium-this-day-polish-jews-rights-guarded-1.5263687>.

20 Pogonowski, *Jews in Poland*, 13; Dubnow, *History of the Jews*, 1:45-7; Moshe Sevilla Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi* (Yeruşalayim, 1981), 187-88.

21 Kriwaczek, *Yahudi medeniyeti*, 147.

22 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 6; Bkz: Tüzük için Pogonowski, *Jews in Poland*, 43-58; Dubnow, *History of the Jews*, 1:45-7, 51, 61; 73; Haumann, *A History of East European Jews*, 4.

23 Dubnow, *History of the Jews*, 1:105-6.

24 Nadler, "Eastern Europe", 1:215.

25 Pogonowski, *Jews in Poland*, 66-67.

26 Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, 188.

İhtiyaçlara karşı duyarlı ve değişen piyasa şartlarını lehlerine çevirebilme yetenekleri Yahudilerin temel özellikleridir. Bu durum yaptırımlarda çok belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Yaptırımlar sadece faaliyet alanlarını değil yerleşim yerlerini de etkilemiş ve toprak sahibi olmalarının yasaklanması onları ticari faaliyetlere yöneltmiştir. Bu da nüfusun daha çok kent ve kasabaya yoğunlaşmasına sebep olmuştur.²⁷ Yahudilerin ticarete yönelmesindeki bir başka neden de soylularla girilen iş ilişkisi neticesinde değişen sosyo-ekonomik şartlardır. Yahudilerle özdeşleşen ve onlara önemli bir statü kazandıran *arenda* (hakların kiralanması) uygulamasıyla soylular mülklerini Yahudilere kiralamıştır.²⁸ *Arenda* büyük toprak sahiplerine yüksek kazançlar sağlamış, riski sıfırlamasıyla da finans sıkıntısını gidermiştir. Sadece mülkler değil doğrudan gelir getirme özelliğine sahip ticarethaneler de bu işin bir parçası yapılmıştır.²⁹

Yahudilerin, ticarete doğrudan sermaye sahibi olmaması dışarıdan kötü bir şey gelebileceği endişesini ortaya çıkarmıştır. Bunun neticesinde Yahudiler arasındaki faiz yasağında yumuşamaya gidilmesi gerekli görülmüştür. R. Solomon Luria ve sonrasında R. Joshua Falk başkanlığındaki hahamlar meclisi maslahat gereği yasağın hükmünü uygulamaktan vazgeçmiştir. Alacaklı kişi ortak olarak görülmüş ve kârın bir kısmı faiz olarak ödenmiştir (*heter iska*=işlem izni). Yahudi ulusal konseyi Yahudiler arasındaki rekabeti önlemek ve olası iflasları engellemek için bizzat kendisi de borç vermiştir. Temas edileceği üzere bu durum mali politikanın aksamasına ve çeşitli hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yine de dinî hükümde yaşanan esnekliğin ticaret hayatına önemli katkı sunduğu ifade edilmektedir. Bir başka katkı para taşımaya son veren ve senet olarak ifade edilen *mamram* uygulamasıdır. Güvenli alışverişe imkân tanıyan *mamram* sayesinde ticari faaliyetler kolaylaşmıştır.³⁰ Yahudiler, İstanbul ile Batı-Orta Avrupa ticaretinde önemli rol oynamışlardır. Deri, kürk, balmumu ve kumaş ihraç, metal ürünler ve çarşaf da ithal edilmiştir.³¹ Yahudiler tahılın alkollü içeceklerin üretiminde kullanılan bir maddeye dönüştürülmesindeki katkılarıyla her kesimden insana önemli bir ekonomik girdi sağlamıştır.³² Benzer durum kentte de yaşanmış ve kraliyet mülklerinin gelirlerinde yaklaşık 6 kat, özel mülklerinkinde ise çok daha fazla kazanç elde edilmiştir.³³

27 Adam Teller, “Economic Life” (Erişim 30 Mart 2022).

28 Teller, (Erişim: 30 Mart 2022).

29 Pogonowski, *Jews in Poland*, 68-69.

30 Pogonowski, 79; Haim Hillel Ben – Sasson, “Poland”, 16:298-99; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:97.

31 Adam Teller, “Trade” (Erişim 30 Mart 2022).

32 Teller, “Economic Life” (Erişim: 30 Mart 2022).

33 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:101.

Bu ticaret ağı ve ekonomik getiri Yahudilerin Polonya ekonomisi için doldurdıkları boşluğu ve oynadıkları önemli rolü gözler önüne sermektedir. Kraliyet tarafından Yahudilere tanınan imtiyazların yanında soylularla girilen iş ilişkileri Yahudilerin müreffeh bir hayat yaşamalarına imkân vermiştir. Bu durum güvenli bir atmosfer ve belirli oranda sosyal statü sağlarken ironik bir şekilde kendilerine yönelik şiddet olaylarının da ortaya çıkışına sebep olmuştur.

Sosyal Durum ve Demografik Yapı

Yahudilerin durumu Polonya'daki yönetimle doğrudan ilişkilidir. Ülke kral tarafından yönetilmekle beraber soylular ve kilise, kral üzerinde etkilidir. Yönetimde söz sahibi olan bu üçlü, toprak mülkiyetini de elinde bulundurmıştır. Soyluların nüfus içindeki oranının diğer ülkelere göre yaklaşık 10 kat fazla olması bu etkinliğin önemli bir nedenidir. Soylular, ulusal (*sejm*) ve yerel (*sejmiki*) konseylere delege seçmiş ve kral öldüğünde yeni kralın seçiminde görüş beyan etmişlerdir. Kralın, soyluların delege seçtiği konseyin onayı olmaksızın bir şey yapabilmesi mümkün görünmemiştir. Politik ve ekonomik nedenler göz önünde bulundurularak Litvanya büyük dükü Jagiello (1352/62-1434) ile Polonya kraliçesi Jadwiga evlendirilmiş ve 1386'da Hıristiyan olarak Jagiello'ya Polonya krallık tacı giydirilmiştir. 1569'da ise hükümdar, meclis ve yönetim tek olacak şekilde iki ülke arasında Lubnin birliği (*Rzeczpospolita*) kurulmuştur. Bu durum birçok farklı milletin ve dinî cemaatin bir arada yaşamasına ve geniş bir nüfuz bölgesine sahip olunmasına yol açmıştır.³⁴

Kilisenin etkisi göz ardı edilmemekle beraber Polonya'nın, (Litvanyalılar, Belaruslular, Ukraynalılar (Ruthenians), Letonyalılar, Almanlar, Ermeniler, İtalyanlar, İskoçlar, Türkler, Yahudiler) çok kültürlü ve dinli yapısı bunu belli oranda sınırlamıştır. Bu yapı hoşgörüyü bir zorunluluk hâline getirmiştir. Ulusal meclisin 1573'te Varşova'da yayınladığı bildirmede din özgürlüğü "Dinen farklı olan bizler, barışı aramızda sağlayacağız. İnançtaki veya kilise türlerindeki farklılıklar nedeniyle kan dökmeyeceğiz. Hapsetme, sürgün veya malların müsadereyi gibi cezalarla da birbirimizi cezalandırmayacağız" şeklinde kaleme alınmıştır. Mezhep farklılıklarının savaflara yol açtığı bir dönemde Polonya'da dinî özgürlük ve hoşgörü dönemin şiarı olmuştur.³⁵

Polonya Yahudilerinin statüsü de böyle bir atmosfer içerisinde bir taraftan ekonomik kaygı ve ticari faaliyetler, diğer taraftan da kilisenin toplum üzerindeki

34 Arık, *Polonya Tarihi*, 89-96; Kemal Beydilli, "Polonya (Tarih, Polonya-Osmanlı İlişkileri)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34:310.

35 David Biale, *Cultures of the Jews: A New History* (Knopf Doubleday Publishing Group, 2012), 675-77.

otoritesiyle belirlenmiştir. Kral ve soylular mali gerekçelerle Yahudileri desteklemiş; kilise dinî, yerel erkler ve meslek loncaları ise ticari gerekçelerle Yahudilere karşı çıkmıştır. Kasaba sakini köylüler de baskı ve otoritenin bir yansıması olarak Yahudilerden uzak durmak istemiştir. Kilisenin Yahudi nefretinde din faktörü önemliyse de mali gerekçelerin bazı gevşemelere yol açtığı olmuştur.³⁶

Kralın ve soyluların desteği Yahudilere yönelik olumsuz durumları asgariye indirmiştir.³⁷ Avrupa ülkelerinde Yahudiler can ve mal güvenlikleri için kralın kulu ve kölesi (*servitus Judaeorum*); Polonya’da ise kralın bir tebaası, kraliyetin hizmetkârları ve kârını çoğaltmaya çalışan, memur, kraliyet vergi mükellefi olarak (*servi camerae*) tanımlanmışlardır. İlerleyen süreçte ise Yahudiler kralın hizmetkârlığından soyluların hizmetkârlığına geçiş yapmışlardır.³⁸ Yahudiler, toprak sahipleri ve çiftçilerin yanında ticarete oynadıkları rolden dolayı toplumun üçüncü bir sınıfı olarak görülmüş olmasına rağmen yerel halkın kapsamına sokulmadığına da dikkat edilmelidir.³⁹ Öte yandan kilisenin etkili olmaya çalışan gücü dolayısıyla parya muamelesi gören bir halk konumunda da gözükmüşlerdir. Çünkü Yahudilerin sürgünü Hıristiyanlar için İsa’nın çarmıhının cezası olarak düşünülmüş, herkese “ibret olsun diye” de bu sürecin devam etmesi istenmiştir.⁴⁰ Tüm bu süreçte etken ve baskın faktörün Katolikler olduğundan hareketle de “Yahudilerin hatalarını açıkça gören her Katolik’in inancında güçleneceği” ifade edilmiştir.⁴¹

Kilise tüm bunların yanında kan iftirası ve veba gibi suçlarla da onları yaftalayarak olumsuz bir Yahudi tipolojisi ortaya çıkarmıştır.⁴² Yahudilerin olası suçluluklarına olan bu inanç kilise tarafından desteklenerek daha da yaygınlaştırılmıştır. 1215 IV. Lateran ve 1442 Floransa Konsillerinde Yahudileri etkileyen bir dizi karara imza

36 Dubnow, *History of the Jews*, 1:49, 69, 139-44; Pogonowski, *Jews in Poland*, 79, Judith Kalik, “The Orthodox Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth”, *Jewish History* 17, sy 2 (2003): 234.

37 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 35.

38 Pogonowski, *Jews in Poland*, 72.

39 Jurgita Siauciūnaite-Verbickiene, “The Status of the Jews: Social Segregation and Attempts at Integration”, *The History of Jews in Lithuania: From the Middle Ages Until the 1990s*, ed. Vladas Sirutavicius, Darius Staliūnas, ve Jurgita Siauciūnaite-Verbickiene (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2020), 34; Dubnow, *History of the Jews*, 1:43.

40 Moshe Sevilla Sharon, *Türkiye Yahudileri*, Cep üniversitesi ; 63 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 130.

41 Gershon David Hundert, “Identity Formation in the Polish–Lithuanian Commonwealth”, *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, ed. Karin Friedrich ve Barbara M. Pendzich (Leiden ; Boston: Brill, 2009), 145-47.

42 Bkz. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, (İstanbul : Pınar Yayınları, 2002), 75-147.

atılarak onların toplumsal hayattan uzaklaştırılması, onlara destek olacak kişilerin aforoz edilmesi ve Yahudilerin cehennemde ebedi bir cezaya düşecekleri beyan edilmiştir.⁴³ Gershon Hundert, kilisenin bu tutumunun düzenlemeler boyutunda çok sayıda olduğunu ancak Polonya sınırları içerisinde uygulamasının nadir olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴ Yahudilerin Polonya’da farklı kıyafetler giymek veya işaretler taşımak zorunda olmadıkları, Krakow’da Hıristiyanlarla birlikte yaşadıkları ve onlara ait olan mülklere yerleştikleri belirtilmiştir.⁴⁵

Yahudilerin statüsünü değerlendirebilmenin kaçınılmaz yollarından biri de demografik yapıdır. Polonya’da Yahudilere karşı olumlu tavır takınılmış bunun sonucu olarak nüfus istikrarlı şekilde artmıştır. Doğu Avrupa’da yaşayan dünya Yahudilerinin oranının 15. yüzyılın sonunda % 1,4’ten, 16. yüzyılın sonunda % 10-14’e, 17. yüzyılın sonunda % 28’e ve 18. yüzyılın sonunda yaklaşık % 50’ye kadar çıktığı tahmin edilmektedir.⁴⁶ Göçmen akınının önemli boyutunun Polonya’ya yapıldığına dikkat edilmelidir. Rakamsal olarak ise 17. yüzyılın ortalarında dünyada 1.250.000’e yakın Yahudi’nin yaşadığı, bunların yarısına yakınının Osmanlı’da, Avrupa’daki Yahudilerin yaklaşık %80’inin de Polonya’da yaşadığı iddia edilmektedir. Bu da tahmini olarak 550.000 Yahudi’nin 450.000’inin Polonya-Litvanya’da bulunduğu anlamına gelmektedir.⁴⁷ Nüfusa yönelik yapılan en iyi tahminin, Raphael Mahler’inki olduğu kabul edilmektedir. 1764-1765’teki nüfus sayımına göre Polonya’da 429.587, Litvanya’da ise 157.649 Yahudi bulunmaktadır. Bir yaşın altındakilerin (% 6,35) ve az bildirenlerin (% 20) düzeltilmesinden sonra Mahler, mevcut yıllarda 750.000 Yahudi (Polonya’da 549.000, Litvanya’da 201.000) olduğunu belirtmektedir. Vergi kayıtları nüfus rakamları için sakıncalı olmakla beraber yapmış olduğu düzeltmelerin uygun bir veri sağladığına inanılmıştır.⁴⁸

Gelenler batıdan doğuya, merkezden sınır bölgelerine ve kraliyet merkezlerinden ziyade soyluların yönetimindeki yerleşimlere doğru ilerlemeyi tercih etmişlerdir. Bu seçimin ardındaki en büyük etken ticaretin buralarda yoğunlaşmasıdır. Yahudi nüfusun % 44’ünün güneydoğuda (Ruthenia-Ukrayna), % 27’sinin kuzeydoğuda

43 Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, 140-41; Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, 128; Haumann, *A History of East European Jews*, 11.

44 Hundert, “Identity Formation in the Polish–Lithuanian Commonwealth”, 132.

45 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:19.

46 Mark Kupovetsky, “Population and Migration: Population and Migration before World War I” (Erişim 30 Mart 2022).

47 Lloyd P. Gartner, *History of the Jews in Modern Times* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 10-11.

48 Örnekler için Bkz: Judith Kalik, *Scepter of Judah: The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland* (Leiden-Boston: Brill, 2009), 39-41; Hundert, “The Importance of Demography and Patterns of Settlement”, 31.

(Litvanya-Belarus), % 17'sinin merkezi bölgelerde (Malopolska) ve % 12'sinin de batıda (Wielkopolska) yaşadığı tahmin edilmektedir. Yani, Polonya-Litvanya'daki Yahudilerin % 70'inden fazlasının ülkenin doğu yarısında yoğunlaştığı düşünülmektedir. En büyük Yahudi nüfusu olan altı vilayetin beşi yine doğudadır: Rus (100.111), Volhinya (50.792), Podolya (38.384), Troki (33.738) ve Wilno (26.977). Altıncı merkez ise Sandomierz'dir (42.972). Köylerin çoğunda Yahudi nüfusun olmadığı, Yahudilerin üçte ikisinden biraz fazlasının köyden büyük olan kasabalarda yaşadığı ve Brody (7000), Lvov (6000), Leszno (5000) Krakow, Wilno ve Brest (3.500) gibi yerleşimlerin büyük Yahudi nüfusa sahip şehirler olduğu kabul edilmektedir. Pazar yerleri de tercih edilen alanlar arasındadır. Örneğin, Yahudiler Dobromil'de (% 68), Lancut'ta (% 84), Chyrow'da (% 59) ve Sieniawa'da (% 87) pazardaki konutları mülk edinmiştir. Ayrıca Przemysl-Sanok bölgesinde bulunan altı kasabadaki pazarın 208 konutundan 119'unda Yahudilerin bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁹

Polonya ve Yahudilik: Dinî-Kültürel Yapı ve İdari Durum

Dinî ve Manevi Hayat

Polonya Yahudiliği Almanya'dan gelen Yahudi kültürünün etkisi altında kalmıştır. Temelde etken olan faktör ise 13. yüzyıl dindarlık hareketi Hasidey Aşkenazi'dir. Alçakgönüllülüğü, çileciliği, ilahî iradeye karşı boyun eğmeyi ve kişisel kurtuluşu merkezine alan bu hayat tarzı Polonyalı Yahudilerin dünya görüşünü belirleyen ana etmendir. Jacob Katz onları geçmişin izinde geleneksel bir toplum olarak adlandırmaktadır. 1648 yılına kadar düzenin bu şekilde devam ettiği belirtilmiştir. Hahamlık Yahudilerin Polonya topraklarında altın çağ yaşamalarının baş nedenidir. Ancak suiistimal edildiği için aynı oranda Yahudi topluluğunda yaralar açan bir kurumdur. Profesyonel hahamlığın tam anlamıyla kabul görmesiyle bir tarafta kendi *yeşivasında* çeşitli fonlarla hizmetini yapan bir haham profili diğer tarafta ise Yahudi özerk kurumunca ataması yapılan ücretini yaptığı hizmetten veya topluluktan alan bir kasaba hahamı vardır. Bu haham tarzları dönemin iki önemli figürünü oluşturmaktadır. Antony Polonsky 1648'deki Kazak isyanını Yahudi hayatındaki bir dönüm noktası olarak görmüş, 1648'le değişim yaşandığını ve kitlelerin mistisizme yöneldiğini ifade etmiştir. Orta Çağ Yahudi toplumunun önemli figürü rabbilerin karşısına Sabatay Sevi ve Jacop Frank'la başlayıp Hasidizmle devam eden süreçte farklı bir liderlik profili çıkmıştır. Artık üç farklı dinî otorite eş zamanlı olarak faaliyet yürütmektedir: kabalacılar, *baal şemler* (ismin ustası) ve hahamlar.⁵⁰

49 Hundert, "The Importance of Demography and Patterns of Settlement", 33-35.

50 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:118-120; 143; Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 10.

Sabatay'ın öğretileri ve sonrasında Müslüman olduğunu açıklamasının ardından Frank'ın antinomik ve anarşist tutumu Polonya Yahudiliği açısından travma yaratmıştır. 1759 yılında Lvov'da yapılan toplantıda Yahudilerin dini amaçlarla Hıristiyan kanını kullandığını iddia eden Frank, kilisenin çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Frank'ın ve eşinin Polonya krallığı himayesinde ikinci kez vaftizi Warsav, Lvov ve daha birçok yerde yüzlerce ailenin Hıristiyanlığa geçişi diğer birçok Yahudi topluluğun yanında Polonya'da da yankı uyandırmıştır. Hatta Nahman Brastlav, (1772-1810) dedesi Israel b. Eliezer'den alıntıda bulunarak “beden ve uzvun bir olduğunu ve birbirinden ayrıldığında iyileşme ümidinin de ortadan kaldırılacağını” dile getirerek kitlelerin Yahudilikten uzaklaştırılmasından duyduğu üzüntüsünü dile getirmiştir. Ayrıca Nahman, Israel b. Eliezer'in 1765'te Brody'de Frank'a ve cemaatine verilen *herem* cezasından duyduğu üzüntüden dolayı öldüğünü iddia etmiştir. Yahudi ulusal konseyi, otuz yaşından önce *Zohar* ve kabalacı geleneğe ait kitapların okunmasını yasaklayarak Franksistleri engellemeye çalışmıştır. Bundan dolayı da onlar bazı kaynaklarda “Zoharit” olarak adlandırılmıştır.⁵¹ Sabatayist ve Franksist harekete mensup olanlara karşı baskı ve yaptırımlar da uygulanmıştır. Haham Jonathan Eibeschutz'e (1694-1764) karşı ilk olarak 1725 gibi erken bir tarihte şüpheler dile getirilmiş ve Polonya ve Almanya'daki Sabataycılarının ve elçilerin faaliyetleri hakkında soruşturma başlatılmıştır. 1735'te Brody Hahambaşısı R. Elazar Rokeah, (1665-1741) Haham Moses Hayim Luzzatto'nun (1707-1746) kitaplarında Sabatayist ideolojinin olduğu şüphesiyle yasaklanmasına destek vermiştir. 1753'te ise Leibl Prosnitz (1670-1730) aforoz edilmiştir.⁵² Rabbani otoritelerin gizli Sabataycılarının ihbar edilmesi için Yahudi halka yönelik baskıları özellikle Polonya'da Sabataycılarının yer altına çekilmesine neden olmuştur.⁵³

İlahi isimlerin sırrına mazhar olduğuna ve kötü güçlerle mücadele ettiğine inanılan *baal şemler* gezici şifacılar olarak bir gelenek ortaya çıkartmıştır. Onlar diğer dinî liderler kadar itibar görmüş hatta isimleri Polonya sınırlarını aşmıştır.⁵⁴ En önemlilerinden biri olan Israel b. Eliezer'in hasidik öğretisi manevi bunalım yaşayan bu kitle için umut ışığı olarak algılanmıştır. Hasidizm statükoya karşı tepkisel

51 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 157; Gershom G. Scholem, *Kabbalah* (Jerusalem: Keter Publishing House, 1974), 295, 299-300; Gershom Scholem, “Frank, Jacob, and the Frankists”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 7:185.

52 Rachel Elior, “Hasidism— Historical Continuity and Spiritual Change”, *Gershom Scholem's “Major Trends in Jewish Mysticism”- 50 Years After, Proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism* (eds. P. Schafer-J. Dan) (Tubingen: J.C. B. Mohr, 1993), 310-11.

53 Scholem, *Kabbalah*, 280.

54 Bkz: Immanuel Etkes, *Besht: Magician, Mystic, and Leader* (Lebanon, United States: Brandeis University Press, 2012), 7-75.

bir hareket olarak görülmüş olsa da yeniliği dinin temellerini tehdit etmemiştir. Tefekkür, dua, neşe, samimiyet ve hissiyatı vurgulayan hareketin dinî yaşam biçiminde yaptığı en önemli değişiklik Polonya Yahudilerinin din anlayışının bir parçası olan asketik hayatın reddi olmuştur.⁵⁵

Litvanya, *Talmud* ve *Tora* öğrenimine verdikleri önemden dolayı rabbaniliğin kalesi olarak ifade edilmektedir. 1648’de yaşananların Polonya’daki Yahudilerin eğitimlerine ciddi şekilde ket vurduğu, bundan dolayı belirli seviyelere gelinmiş olsa da bir daha hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığı kabul edilmiştir.⁵⁶ Bireylerin maneviyata olan ihtiyaçları kişileri zaman zaman batıl olarak ifade edilen anlayışlara itmiştir. Şeytanın, cinlerin vs. varlıkların tasallutundan kurtulmak için muska gibi çeşitli uygulamalar icra edilmiştir. Bazı kötü ruhların kişinin bedenini ele geçirdikleri (*dybbuk*) anlatılmıştır. Çeşitli büyülerin yapılması neticesinde de cansız olan nesnelere hayat nefesinin üflenildiğine (*golem*) inanılmıştır.⁵⁷ Yahudi ulusal konseyi ayakta olduğu müddetçe bu tarz şeylerle ve mistik öğretilerle mücadele etmiş fakat 1764 yılındaki fesihle özellikle Hasidizm’in genişlemesinde önemli bir kırılma yaşanmıştır. Konseyin feshiyle son bulan baskı ve oluşan boşluk Hasidizm için uygun bir atmosferi ortaya çıkarmıştır. Polonya siyasi olarak dağılma sürecine girerken Yahudiler de hasid ve mitnaged şeklinde sosyolojik olarak iki gruba bölünmektedir.⁵⁸

Hahamlığın Yozlaşması

Rabbani geleneğin temeli, topluluğun manevi rehberi olan haham veya rabbilerdir. Fakat Doğu Avrupa’da *Tora* ve *Talmud* bilgisinden yoksun, tartışmalarda herhangi bir uzmanlık sergilemeyen, gücünü çıkar ilişkilerinden alan ve Yahudi sosyal birliğini ayrılma sürecine sokan yeni-türedi bir sınıf ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Kritik pozisyonları işgal eden bu sınırlı sayıdaki seçkin ve müreffeh aile, idareciler ve siyasiler tarafından resmî olarak tanınmıştır. Sistem, Landau, Gintsburg, Te’omim, Horowitz ve Halperin gibi elit bir azınlığın hegemonyasında oligarşik bir yapıyı ortaya çıkarmıştır.⁶⁰

55 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:153.

56 Dubnow, *History of the Jews*, 1:195-99.

57 Johnson, *Yahudi Tarihi*, 331-34.

58 Jan Doktor, “The Beginnings of Beshtian Hasidism in Poland”, *Shofar* 29, sy 3 (2011): 47.

59 Ben-Zion Dinur, “The Origins of Hasidism and Its Social and Messianic Foundations”, *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present*, ed. Gershon David Hundert (New York: New York University Press, 1991), 102; Adam Teller, “Tradition and Crisis? Eighteenth-Century Critiques of the Polish-Lithuanian Rabbinate”, *Jewish Social Studies* 17, sy 3 (2011): 1-2.

60 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 79; Adam Teller, “Rabbinate: The Rabbinate before 1800” (Erişim 30 Mart 2022).

Yapmış oldukları vazifeden aldıklarından ziyaret esnasında kendilerine verilen hediyelere kadar birçok şey hahamlığı gözde bir meslek hâline getirmiştir.⁶¹ Rabbanî makamların satın alınması iyi eğitim almamış ahlaken zafiyet içerisindeki kişilerin rabbi olmasına yol açmıştır. Makam için harcanan masrafin telafi yoluna gidilmesi topluluk üyelerine ek maliyetler getirmiş bu da hahamlığın bazı kişilerce manipüle edilmesine neden olmuştur. Abartılı olmakla beraber itibar, onur, şan ve şöhret ile güzel hediyeler alma arzusunun, en azından bu dönem için Yahudilerin rabbi olmasını teşvik eden motivasyon olduğu söylenmiştir.⁶²

1587 yılından beri hahamlıkla ilgili eleştirilerde bulunulmuştur: Onların çıkar ilişkisine dayandıkları ve sistemin paralı memurları oldukları söylenmiş, hahamlar Yahudi olmayanların toplum içerisindeki ahami olarak görülmüş ve soylularının elinde maşa olan bir kuruma dönüşmekle suçlanmıştır. Yetki alanlarının dışına çıktıkları, makamı suiistimal ettikleri, rüşvet ve yolsuzlukla anıldıkları, asıl vazifelerinin uyarma ve bilgilendirme olmasına rağmen onların egolarının esiri oldukları ve bazılarının dinî meselelere tamamen yabancı oldukları vurgulanmıştır.⁶³ Konsey ilk başta kimsenin rüşvet, kredi vb. yollarla hahamlık pozisyonunu satın almaya çalışmaması hususunda uyarıda bulunmuş sonrasında ise konsey hahamlarının da imzasıyla bunu herkese tebliğ etmiştir.⁶⁴ Bir çözüm olarak toplumsal liderlik ve Haskala'nın öncüleri olan maskilim, rabbilerin gücünün azaltılması hatta makamın kaldırılmasını isterken; rabbiler ve hasidik liderler yeni bilgin sınıfın yaratılmasıyla liderliğin yenilenmesini teklif etmişlerdir. Rabbiler asketik bilgin grubu, hasidlerle derin sosyal ilişkilere sahip bilginleri (*tsadik*) bunun için uygun görmüşlerdir. Eleştirilerin her kesimden gelmesi geniş bir mutabakatın olduğunu göstermektedir.⁶⁵

Dönemin *darşan*larından (vaiz) R. David Hakaro “Eğitim hizmeti olan hahamlık bazı yerlerde öyle bozuldu ki, vergi toplamanın bir vasıtası oldu. Birçok yerde hahamlığın kontrolü Yahudilerin elinden alınmış ve hiçbir söz hakkı kalmamıştır” sözleriyle, Piskopos Franciszek Kobielski (1679–1755) ise hahamlığın yüksek miktarlar karşılığında Hıristiyanlardan kiralandığını, Yahudiliği icra etme özgürlüğünün resmî makamların izniyle ve saygının gelir ve ödemelerden kaynaklı olduğunu ifade etmesiyle durumun vahametini özetlemektedir.⁶⁶ Bu ilişkilerin ortaya konulabileceği en güzel örnek Vilna'daki haham Shumel Avigdor ve konsey

61 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 85.

62 Teller, “Tradition and Crisis”, 15-17.

63 Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, 49; Teller, “Tradition and Crisis”, 8-24; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 123.

64 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 124.

65 Teller, “Tradition and Crisis”, 1.

66 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 85; 102; 108.

arasında yaşanan problemdir. Avigdor'un kayınpederi hahamlığı büyük bir ödemeyle satın almıştır. Ancak kendisinin rabbani Yahudiliğin merkezi Vilna için fazla genç olması ve yetersiz görülmesi tartışmanın fitilini ateşlemiş, on beş yıllık davanın sonunda konsey Avigdor'a tazminat ödemek zorunda bırakılmıştır. Hundert, bu sürecin küçük bir çıkar çevresinde gerçekleştiğini, halkın bu kişilerce manipüle edildiğini, kitlelerin isyanı şeklinde bir tutumun tamamen doğru olamayacağını iddia etmiştir.⁶⁷

Rabbani yapılanmanın bu şekilde özetlendiği dönemin halktaki karşılığı katı ve dogmatik din anlayışıdır. Bu baskıcı tavrın ve ileride temas edilecek olan 1648 yılındaki ayaklanmanın mistik inançlara kapı araladığı ileri sürülmüştür. Çünkü halk ve elit kitleler arasında bir mücadele olduğu ve Hasidizmin ortaya çıkışında rabbani gelenekteki bu yozlaşmanın da etkili olduğu ifade edilmiştir. Gelenek, manevi ihtiyaçlara cevap vermek yerine baskı ve zulümlere sebep olmuş ve din adamları ile halkın arasında bir set olduğu izlenimi ortaya çıkmıştır.

Yahudi Otonomisi: Dört Ülke Konseyi

16. yüzyılla başlayan mali reformlar ve Polonya'nın kraldan soyluların da etkin olduğu cumhuriyete geçişi otonominin kazanılmasındaki sürecin ilk iki aşamasını oluşturmuştur. Yahudi sayısının artması bir dizi toplumsal yapıyı kaçınılmaz hâle getirmiştir. Artan Yahudi nüfusundan vergilerin alınmasının zorlaşmasıyla bir düzen ihtiyacı hâsıl olmuştur. Krallık, Yahudi genel vergi tahsildarları, 1512'den itibaren de onun yanına bir baş haham atamıştır. Amaç vergi ödemede problem çıkartanlara *heremle* baskı uygulamaktır. Bu iki müessese Yahudi konseyinin temelidir. Süreç vergilendirme usulünde değişikliğe gidilmesini zorlamış ve tahsildarlar vazifesini topluluklara devretmiştir. Bunun neticesinde de genel idari bir kurum olarak *kahal* ortaya çıkmıştır.⁶⁸

İmtiyazların önemli bir parçası olan konsey, *kahal* olarak ifade edilmiş ve 1581-1764 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Büyük Polonya (Poznan), Küçük Polonya (Krakow-Lublin), Beyaz Rusya (Lemberg), Volhinya'nın (Ostrog-Kremenetz) katılımlarıyla oluşturulan "dört ülke konseyi" (*Va 'ad 'Arba Aratsot*) gücünü "yerel örgütlerden" (*Va 'ad ha-Galil*) almıştır. Yerel örgütler de "büyük", "bağımsız ve bağımlı kentsel topluluklar" şeklinde hiyerarşiye ayrılmıştır. Konseyin içerisine giren topluluklar zaman zaman değişmiş olsa da ismi hep aynı kalmıştır.⁶⁹ Konseyin hem

67 Hundert, 110-17.

68 Kalik, *Scepter of Judah*, 9-11.

69 Dubnow, *History of the Jews*, 1:110; Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 19; Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, 132; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:58-9.

Polonya'nın seçim sisteminden ve meclis yapısından hem de Yahudi geleneğinden izler taşıdığı ifade edilmektedir.⁷⁰ Seçimler yıllık olarak yapılmıştır. Aşağıdan yukarıya piramit misali seçim sistemiyle belirlenen komuta kademesinde oy kullananlar veya yönetici konumunda bulunanlar, mülk sahipleri veya varlıklı kimselerdir. Israel Halpern'in tahminlerine göre, Yahudi nüfusun yalnızca % 1,08'i ulusal örgütün liderliğinde oy kullanabilmiştir. İşlerin karara bağlanması amacıyla konsey Şubat'ta Lubnin, Eylül'de ise Jaroslaw olmak üzere yılda iki defa bir araya gelmiştir.⁷¹

Hahamlık ve konsey gelir getirici kurumlar olarak düşünülmektedir. Konseye verilen yetkilerin altında da bu niyet vardır. Yani kraliyet bu kurumlara vergi toplayan bir yapı olarak bakmıştır.⁷² Ortaya çıkışıyla ilgili ise iki görüş ileri sürülmüştür: Bunların ilki Yahudilerden alınması gereken vatandaşlık/baş vergisinin toplu ödeme şeklinde alınmasına karar verilmesiyle bunu yapacak bir yapının ortaya çıkartılmasıdır. Diğeriyse artık pek geçerliliği kalmayan ve 1520-1530'larda Lublin'deki fuarlarda oturumlar düzenleyen hahamların konseye kaynaklık oluşturduğudur.⁷³ Oturumların, bir prototip olmadığı kabul edilmiş olsa da konseyin Lublin ve Jaroslaw gibi fuar, ticaret ve nüfus açısından yoğunluğa sahip yerlerde toplanması ekonomik gerekçelerin de öncelendiğini göstermektedir.

Konsey, vergi toplamak amacıyla kurulmuş bir yapıdır. Bütçesi doğrudan ve dolaylı vergilerden oluşmuştur. Konsey, sabit tutar sistemiyle topluluklara vergi yansıtmış, toplananla yetkililere teslim edilen arasındaki fazlalık farklı yerlere harcanmıştır. Vergi fazlalığı konseyin rahatça hareket etmesinde ve Yahudi haklarının korunmasında kullanılmıştır. Bütçe'nin %70'inin vergi ödemelerine, savunma masraflarına, arabulucu olmaya ve verilen hediyelere, kalan %30'luk kısmın ise yönetim, bina ve onarım gibi harcama kanallarına gittiği belirtilmektedir.⁷⁴ Fakat konsey vergilendirmeden çok daha öte bir işlev görmüştür. Bir taraftan Yahudi topluluğunun resmî temsilcisi diğer taraftan tüm kurumların çatı örgütü olarak faaliyet yürütmüştür. Vergiyle ilgili düzenlemeler, denetimler, mahkeme, para yardımı ve kaynak tahsisinin yanında her türlü mevzuatın yasallaşması yani Yahudi çıkarlarının korunmasından hayatın düzenlenmesine kadar birçok husus konseyin

70 Kalik, *Scepter of Judah*, 109.

71 Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 20-22; Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 81-82.

72 Dubnow, *History of the Jews*, 1:189.

73 Anna Michalowska-Mycielska., "The Council of Lithuanian Jews (1623-1764)", çev. Shaul Stampfer, *Religious Studies Review* 1/43 (2014), 51-54.

74 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 86-87; 95; Pogonowski, *Jews in Poland*, 81.

sorumluluk alanına girmiştir.⁷⁵ Tabi ki konseyin vazifesi bunlardan ibaret değildir. Yahudi matbaalarında belirli düzenlemelere (*takana*) gidilerek kitap basımları hahamların ve konseyin iznine bağlanmıştır. Birinin bastığını diğeri de basmasını diye kapatılmaya kadar gidecek tedbirler uygulanmıştır. Bunun amacı piyasayı ve yazarın hakkını korumaktır. Nitekim babasının kitabının başkası tarafından basıldığını fark eden bir kişi konseye başvurarak kitabın basımını ve satışını yasaklatmıştır.⁷⁶ Konseyin etki ve yetkisini Polonya’yla da sınırlı düşünmemek gerekmektedir. Eibeschuetz-Emden tartışmasında Eibeschuetz’e atfedilen Sabatayist fikirler ve suçlamalar için konseyden yardım talep edilmiştir. Frankfurt topluluğu da bir meselede konseyin tavsiyesini istemiştir.⁷⁷

Konsey otoritesini hahamların *Tora* ve *Talmud* bilgisine dayandırmıştır. Bu açıdan dinî bir kurum hüviyetindedir. Ancak konseyde kral ve soylular tarafından belirlenen kanunlara göre seçilen laik liderler de yer almıştır.⁷⁸ Bu da onun tam anlamıyla dinî bir kurum olmadığını göstermektedir. Adam Teller, hahamlıkla ilgili suiistimalin ve yozlaşmanın sebeplerinin buralarda da aranması gerektiği kanaatini paylaşmakta ve soyluların güç ve iktidar mücadelesinde laik liderlerin giderek söz sahibi olmasının hahamlığın yıpratılmasında etkili olduğunu belirtmektedir.⁷⁹

Devlet içinde devlet iddiasına rağmen işlevi kraliyetin pratik amaçlarını gerçekleştirmek olan bu yapılar sayesinde tek mekanizmayla iletişime geçilmiş, toplumun değişik katmanlarında daha rahat yönetim sergilenmiş, vergilerin tek elden toplanmasıyla finans kaynakları garanti altına alınmıştır.⁸⁰ Ekonomik ve politik gücü elinde bulunduran konsey sayesinde topluluğun mevcut yapıları muhafaza edilmiş, Yahudi kimliği ve bilincinin yanında Yahudi çıkarları savunulmaya çalışılmıştır. Buna karşın toplumsal ve kültürel tecrit sosyal bir uçurumun oluşmasına ve ahlaki dejenerasyona sebep olmuştur.⁸¹

75 Moshe Rosman, “The Authority of the Council of Four Lands Outside of Poland”, *Polin*, 2010, 86; Dubnow, *History of the Jews*, 1:106-7; 111; Pogonowski, *Jews in Poland*, 80-81; Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 21.

76 Bkz: Yasin Meral, “Erken Dönem İbrani Matbaacılığında Haham Onayları ve Cemaat İçi Sansür”, *Dini Araştırmalar* 18/47, 100-102.

77 H. Hillel b. Sasson, “Councils of the Lands”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 5:244.

78 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:48.

79 Adam Teller, “Rabbis Without a Function? The Polish Rabbinate and the Council of Four Lands in the Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Jewish Religious Leadership: Image and Reality*, ed. Jack Wertheimer (New York: Jewish Theological Seminary, 2004), 1-18; Teller, “Tradition and Crisis”.

80 Dubnow, *History of the Jews*, 1:113.

81 Dinur, “The Origins of Hasidism”, 102-13.

Vergi miktarında nüfus artışına bağlı olarak bazı düzenlemeler yapılmıştır. İlk başta 15.000 zloti olarak belirlen miktar 1643'te 70.000'e, 1661'de 105.000'e 1717'de ise 220.000 zlotiye çıkartılmıştır. Vergiler genellikle nüfus sayılarına oranla belirlenmiş ve eşit miktarlara bölünerek topluluklara gönderilmiştir. Yerel politikalar kişinin imkânlarını ve belirli bir rotasyonu esas alırken bazen zenginler bazen de topluluklar diğerleri adına ödeme yapmışlardır.⁸² Ancak vergi toplamada baskıcı bir yola gidildiği düşüncesi ve yapının giderek kraliyete bağımlı hâle gelmesi konseyin bir "iç Yahudi sömürü aracı" olarak görülmesine sebep olmuştur.⁸³ Kendisini Yahudilerin hâmesi ve vergi toplanmasını da bu gücün devamı olarak görmesi konseyin Yahudiler nezdindeki itibarını zedelemiştir.⁸⁴

Konsey vergilendirme üzerine kurulu bir yapı olduğu için bu hususta yaşanan sıkıntı özerkliğe yönelik yaptırımını getirmiştir. Dışarıdan gelecek yaptırımlara karşı Yahudilere borç verilmiş, kefil olunmuş ve gereğinden fazla borç yükünün altına girilmiştir. Yahudilerin ödediği vergi miktarındaki artışın topluma yansıtılmaması konsey açısından başarı, yöneticiler açısından ise zafiyet olarak görülmüştür. 1764'te alınan kararlar konseyi lağvedilmiştir. Sadece biriken işleri neticelendirmek için geçici bir kurul ihdas edilmiştir. Feshedildiğinde borçların toplamının 2.501.589 zlotiye ulaştığı belirtilmiştir.⁸⁵ Yahudi borçları ve mali sistemine yönelik reform girişimlerinin yanında Yahudilerin dinî topluluk olarak görülmesine yönelik bir düşünce hâkim olmaya başlamıştır. 1764-65 nüfus sayımının konseyin feshedildiği yıla denk gelmesi bu açıdan tesadüf olmasa gerektir. Yapılan ilk iş Yahudilerin sayısını belirlemek ve Yahudi borçlarına yönelik bir dizi yapılandırma ile yeni vergilendirme sistemine geçiş planıdır. Bunlarla Yahudi etkinlik ve yetkinliğini sınırlandırmak, krallığıysa merkezileştirmek hedeflenmiştir.⁸⁶

Her şeye rağmen bu kurumun sisteme iyi şekilde entegre edildiği, dönemindeki diğer yapılardan farklılaştığı, bireylerden ziyade cemaat bazlı bir yapıyı barındırmasıyla etkili iletişime ve Yahudiler için hükümet üstü konuma sahip olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Hundert bu yapının diğer örneklerinden daha dallanıp budaklanmış, kapsamlı ve karmaşık bir kurum olduğunu ileri sürmektedir. Simon Dubnow ise Babil ve İspanya'daki Orta Çağ merkezlerinden günümüze hiçbir ülkede

82 Kalik, *Scepter of Judah*, 39-40.

83 Haumann, *A History of East European Jews*, 39.

84 Nadler, "Eastern Europe", 215; Dubnow, *History of the Jews*, 1/108; Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 35.

85 Sasson, "Councils of the Lands", 5:242-44; Kalik, *Scepter of Judah*, 19.

86 Siauciūnaite-Verbickiene, "The Status of the Jews: Social Segregation and Attempts at Integration", 32.

87 Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, 59, 64.

bu kadar büyük bir Yahudi yoğunluğuna ve otonom gelişmeye rastlanmadığını iddia etmektedir. Dubnow, konseyi devlet yerindeki parlamenter bir yapı, Yahudi kimliğinin ifade edilmesinde, kimsesiz bir ulusa güç ve birlik imkânı verilmesinde, yaşama azminin kuvvetlendirilmesinde ve Yahudilerin kendilerini yaşayan ulusal yapının bir parçası olarak hissetmelerinde onu önemli bir unsur olarak görmüştür.⁸⁸

Altın Çağ

Yahudilerin Polonya döneminde, yozlaşma ve suiistimal, altın çağ vurgusuyla paralel seyretmiştir. Polonya bir taraftan yukarıda da ifade edildiği gibi Yahudilerin ekseriyetinin yine kendi dindaşları tarafından baskı altında bırakıldığı diğer taraftan ise Tanrı'nın ilahi emrinin yansımalarıyla Yahudi varlığının ve kültürünün zirveye ulaştığı bir dönemi yaşamıştır. Bu iki farklı algının temel sebebi bakış açısındaki farklılıktır. Bir önceki başlık yozlaşma ve suistimale vurgu yapmış burada ise altın çağ algısına odaklanılmıştır.

Çok uluslu ve inançlı bir krallık olan Polonya, çoğunlukçu ve özgürlükçü bir sistem ortaya koymuştur. Güç ve özgürlükler arasında ince bir denge oluşturan Polonya'daki siyasi yapı, kilisenin aşırılıklarını önemli oranda törpülemiş ve Avrupa'da en güvenilir yer olarak kabul edilmiştir. Polonya, tarihçiler tarafından da "Yahudilerin cenneti", "kutsal yeri" gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Bir deyimde Polonya "köylülere cehennem, kasabalılara Araf, asilzadelere cennet, Yahudilere Aden (cennet)" şeklinde betimlenmiştir. R. Moses Isserless "ülkenin kanununun Yahudilerin kanunu olduğu Polonya'da kuru bir ekmekle fakat barış içinde yaşamının daha iyi olduğunu" ifade etmiştir.⁸⁹ Bir papalık diplomatının izlenimleri de bu açıdan önemlidir:

"Bu prensliklerde hâlâ küçümsenmeyen Yahudilere rastlanmaktadır. Zor koşullar altında yaşamıyorlar ve mütevazı uğraşlara girmiyorlar... Arazilere sahipler, ticaret yapıyorlar, kendilerini özellikle tıp ve astroloji okumaya adıyorlar... Zenginler, bazen saygın vatandaşlara da hükmetmektedirler. Hıristiyanlardan ayrılmaları için özel bir işarete gerek kalmıyor. Hatta kılıç kuşanmalarına ve silahlanmalarına izin veriliyor. Genel olarak eşit haklara sahipler."⁹⁰

Yahudiler toplumun kültür ve şartlarını kabul etmek zorunda bırakılmamış aksine kimliklerini ortaya koyabilecekleri imkânlar verilmiştir.⁹¹ Gelenlerin çoğunluğunun Almanya'da eğitim gören hahamlar olmasından dolayı Polonya Yahudileri uzunca

88 Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, 20; Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 12; 237.

89 Pogonowski, *Jews in Poland*, 15-16; 60-63; 84; Arık, *Polonya Tarihi*, 146-47; Haumann, *A History of East European Jews*, 30.

90 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 7.

91 Pogonowski, *Jews in Poland*, 19.

bir süre Alman etkisinde kalmıştır.⁹² Fakat Polonyalı Yahudilerin öğrenci kabul etmesi, dışarıya din adamı göndererek kültürel ve sosyal kodlarını ihraç etmesi özgünlüklerini ve bağımsızlıklarını ortaya çıkartmış ve Polonya uluslararası dinî bir çekim merkezi hâline gelmiştir. 15. yüzyılda Krakow'daki Yahudilerin *Tora* hakkında bilgili olmadıkları kaydedilirken kısa süre sonra İstanbul Yahudilerinin buradaki âlimlerden görüş sordukları rivayet edilmiştir. Eğitim seviyesinin 16. yüzyılda yüksek olduğu, Polonya'daki kadar çok sayıda *yeşivanın* hiçbir yerde bulunmadığı, hahamlara ek ödeme yapılarak vakitlerini öğrencilere adamasına imkân sağlandığı belirtilmiştir.⁹³

Bu topraklarda birçok önemli şahsiyet yetişmiştir. Bunların ilki R. Jacop Pollack'tır (1460/70-1522). Krallık tarafından Polonya'nın hahamı olarak atanan R. Pollack, bazı krallık mensuplarına yönelik faaliyetlerde yargıç olarak meselenin merkezinde bulunması hasebiyle hayatının geri kalanını kaçarak geçirmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen *pilpul* yönteminin (*Talmud*'u metinsel açıdan yoğun şekilde inceleme) kurucusu olması ve ilk *yeşivayı* ihdas etmesiyle Polonya Yahudilerinin altın bir devir yaşamasında ve Alman merkezli anlayıştan kurtularak özgünlüklerinin oluşturulmasında başat bir figürdür.⁹⁴ Bu dönemin önemli şahsiyetlerinden biri de R. Pollack'ın öğrencisi ve Polonya'nın 1520'lerden 1540'lara kadarki hahamı R. Shalom Shakhna'dır (ö. 1558). R. Shakhna'ya ölüm cezasıyla cezalandırma dâhil geniş bir yetki verilmiştir. Lubnin'de faaliyet yürüten haham burayı *Talmud* çalışmalarının merkezi hâline getirmiştir.⁹⁵

Diğer bir önemli sima R. Moses Isserless'tir (1525/30-1572). Krakow'da dünyaya gelen ve âlim bir sülaleye mensup olan R. Isserless, R. Shalom Shakhna'nın öğrencisi aynı zamanda da damadıdır. Önemli simaların yaşadığı bu zaman dilimleri rabbani yaratıcılığın zirve yıllarıdır. Halaha'nın (dini hukuk) kodifikasyonu ve yayınlanması sebeplerden biridir. R. Shakhna, kemikleşmeye yol açacağı gerekçesiyle hükümlerin basımına sıcak bakmamıştır. R. Isserless ise farklı bir tavır takınmıştır. Onun, R. Joseph Karo'nun (1488-1575) kitabı *Şulhan Aruh*'a yazdığı ek (*ha-Mafah*) Aşkenazi

92 Nadler, "Eastern Europe", 1:214.

93 Haumann, *A History of East European Jews*, 26; Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, 60; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:74.

94 Shlomo Tal, "Pollack, Jacob b. Joseph", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 16:355.

95 Shlomo Eidelberg, "Shalom Shakhna b. Joseph", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale ; Macmillan Reference USA, 2007), 18:390.

Yahudiler tarafından hâlâ kabul görmektedir.⁹⁶ R. Solomon Luria (1510-1574), Lviv'deki *yeşivanın* hahamı R. Joshua Falk (1555-1614), Krakow hahamı R. Joel Sirkes (1561-1640), R. Mordecai Abraham Jaffe (1535-1612) dönemin diğer önemli bilginleri arasındadır.⁹⁷

Dinî bir cazibe merkezi hâline gelen Polonya, basım-yayım faaliyetleriyle ön plandadır. Gelişmiş bir matbaa ağına sahip Polonya'nın ilk Yahudi matbaası 1530'larda Krakow'da kurulmuş, 1540'lardan itibaren Lubnin de önemli basım-yayım merkezi hâline gelmiştir. Aynı dönemde dünyadaki en önemli matbaa merkezi İtalya özelindeki Venedik'te 800'den fazla, Krakow'da 200, Lubnin'de ise yaklaşık 80 Yahudi kitabının basıldığı belirtilmektedir. *Babil Talmudu*'nun, 1559-1576 yıllarında Lublin'de ve sonrasında birçok kez daha basımı gerçekleştirilmiştir. Her baskının 30-500 arasında olduğu kabul edildiğinde yaklaşık 48.000 ila 80.000 arasında kopyanın oluşturulduğu iddia edilmektedir.⁹⁸ R. Isserless'in *ha-Mafah*'ının 1578-80 yıllarında basılması verilecek bir başka örnektir. Bu basımlar, metinlerin kodifikasyonunun yanında Yahudi matbaacılığının da gücünü göstermektedir. Yahudilerin özgün bir anlayış oluşturmasında bu basımların etkili olduğu şüphesizdir. İbrani ve Yidiş dillerinden halaha, dua, edebiyat ve mistisizm gibi birçok eserin basımına ev sahipliği yapan Yahudi matbaacılığı, 1648'deki ayaklanmalardan ciddi anlamda etkilenmiş ve 17. yüzyıl, matbaacılığın zirve noktası olmuştur.⁹⁹

Yahudilere Yöneltilen Saldırıları ve Polonya'nın Bölünmesi

Polonya ekonomisi 15. yüzyıldan itibaren soylularca domine edilmiştir.¹⁰⁰ 1569'da Polonya ve Litvanya arasındaki Lublin Birliğiyle verimli Ukrayna toprakları kolonizasyona açılmıştır. Kraliyet yönetiminin aristokrat ve zengin kimselere (*magnat*) toprakları kiralaması ve büyük toprakların (*latifundia*) tekellerde toplanması soyluları daha etkin hâle getirmiştir. 1573'teki *pacta conventa* ile büyük toprak sahipleri ve Yahudiler arasında tarımsal alanların kiralanması ve ticari ilişkilerin ilerletilmesine karar verilmiştir. Bu uygulamalar neticesinde Yahudi

96 Biale, *Cultures of the Jews*, 725; Lavinia Cohn ve Dan Cohn, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 106; Teller, "Rabbinat: The Rabbinat before 1800"; Nadler, "Eastern Europe", 1:216; Shlomo Tal ve David Derovan (2nd ed.), "Isserles, Moses b. Israel", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 10:770.

97 Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:126-27.

98 Polonsky, 1:129.

99 Zeev Gries, "Printing and Publishing: Printing and Publishing before 1800", çev. Jeffrey Green, erişim 30 Mart 2022, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Printing_and_Publishing/Printing_and_Publishing_before_1800.

100 Pogonowski, *Jews in Poland*, 100.

nüfusunun yaklaşık olarak 5-6 kat, Ukrayna'daki Yahudilerin ise 12-13 kat arttığı ifade edilmektedir. Bu süreç Ukraynalı Ortodoks köylüleri ağır tarımsal işgücü ve yüksek vergi yükünün altında ezip sömürü ve istismara açık hâle getirirken, kin ve nefretlerin de artmasına sebep olmuştur. Ortodokslar bir taraftan 1595-1596 yıllarındaki kilise birliği anlaşmasına karşı gelmeleriyle Katoliklerden baskı ve zulüm görmüş¹⁰¹ diğer taraftan “İsa'nın katili kâfir” Yahudilerin altında hizmetçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır. Toplumsal problemler, dinî ve milliyetçi sorunların da eklenmesiyle gerginliği hat safhaya çıkarmıştır.¹⁰²

Hiç şüphesiz ayaklanmaların önemli nedenlerinden biri daha fazla getiri adına yapılan sömürü ve istismar düzeni yani *arenda* uygulamasıdır. *Arenda*, Yahudilerle o derece özdeşleştirilmiştir ki birbirinin yerine bile kullanılmıştır. Kolonizasyon sürecinde Yahudilerin, Ortodoks köylüler üzerindeki otoritenin ve baskının idarecisi ve finansörü olarak hizmet etmeleri, görünürdeki baş aktör olmaları şiddetin kendilerine yönelmesine sebep olmuştur. Israel Shahak, Polonya Yahudilerini dönemin en sert ve fanatik grubu olarak nitelendirirken temel vazifelerinin toprakların sahipliğini yapmak ve köylüleri soylular adına sömürmek olduğunu vurgulayarak bu gerçeği sert bir üslupla belirtmektedir.¹⁰³

Mülk sahiplerince getirilen her bir artırım Yahudiler vasıtasıyla köylülerin üzerine yüklenilmiştir. Gelen her yük hayatı daha da yaşanılmaz hâle getirmiş ve düzene başkaldırı kaçınılmaz olmuştur. Aslında başlıca muhatap, soylular ve Katolik kilisesidir. Yahudilerin kaderlerine bırakılmasıyla öfkenin onlara dönmesi an meselesi olmuştur. İlk kıyırardanmalar ise 1637'de başlamıştır. Dinyeper şalesinin ötesindeki Zaporog Kazaklarıyla irtibat halindeki bu topluluklar, Boğdan Hmelnski'nin (1593-1657) liderliğinde isyan etmiştir. Hmelnski'nin obasının yağmalandığı, eşinin öldürüldüğü ve evladının ölene kadar kırbaçlatıldığı anlatılmaktadır. Ancak isyanın nedeni Katoliklerle Ortodokslar arasındaki din-sınıf mücadelesiyle soyluların çıkarları ve finansal iştahlarıdır. Tüm Ortodokslar aynı fikirde olmasa da Hmelnski, Moskova'dan yardım istemiş ve dinî mücadeleyi

101 Sabire Arık, “Eski Polonya'da Kazak Savaşları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 22, sy 35 (2004): 234; 237; 241; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 315-17; Zippstein, “Judaism”, 12:5015.

102 Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 15; Pogonowski, *Jews in Poland*, 68; Dubnow, *History of the Jews*, 1:139-144.

103 Israel Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 108; 125-26.

savaşında bir argüman olarak kullanmıştır.¹⁰⁴ Ukrayna, Volhinya ve Podolya büyük bir yıkıma maruz kalmıştır. Nemirov kentinde bir günde 6.000 Yahudi'nin öldürüldüğü, bu isyanlar neticesindeyse Yahudilerin yaklaşık 1/5'inin hayatını kaybettiği ileri sürülmüştür.¹⁰⁵ Yahudilere yönelik bu saldırılar Kudüs Tapınağının iki kez yıkılmasından hareketle “üçüncü bir yıkım” olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁶

Geride kalan Yahudiler bu sefer 1655-1660 yılları arasında Rus-İsveç ordularına karşı girişilen savaşın sonuçlarıyla yüzleşmişlerdir. Dönemin Avrupa'sının en büyük ülkesi kabul edilen Polonya savaştan büyük bir toprak ve nüfus kaybıyla çıkmıştır. Rusya isyanlarda Kazakları desteklemiş, İsveç de Polonya merkezine kadar ilerlemiştir. Polonyalı asilzadelere Yahudilerin suçlu olduğunu düşünerek intikam almaya çalışmışlardır. Lehler, Ruslar ve İsveçliler arasında kalan Yahudilerin durumunu bir tarihçi “aslandan kaçıp ayıyla karşılaşmak” şeklinde betimlemektedir. Nüfusun yaklaşık yarısının da bu savaşlar neticesinde kaybedildiği ve Yahudi hayatının ciddi bir travmayla karşılaştığı iddia edilmektedir.¹⁰⁷

İsyan ateşi, baskı ve zulüm yüz yıl sonra tekrar patlak vermiştir. Aslında bu son ayaklanma Hmelnytski'nin bırakmış olduğu hamurun mayalanmasının sonucu olarak görülmektedir. Birçok farklı kesimi bir araya getiren Haydamak hareketi en şiddetli saldırısını 1768 yılında gerçekleştirmiştir. Kiev, Bratslav, Volhinya gibi yerleşim yerlerinin yanında sadece Uman kasabasında 2.000 Yahudi'nin katledildiği anlatılmaktadır. Birçok unsurun etkili olduğu bu süreçte çok sayıda Yahudi, Kazaklar eliyle öldürülmüştür.¹⁰⁸ Bu ayaklanmalar neticesinde altın devrini yaşadığı ifade edilen Polonya Yahudiliğindeki şartlar ciddi şekilde değişmiştir. En büyük etkiyi eğitimde ve toplumsal düzenin bozulmasında görmek mümkündür. Eğitimde bir daha istenilen seviyelere ulaşılamamış, özellikle Polonya, Ukrayna, Podolya ve Volhinya'da meskûn Yahudiler temel eğitimlerini dahi alamamıştır.¹⁰⁹ Ekonomi de çıkmaza girmiştir. 1648'den sonra konsey bütçesinin tepetaklak olmasıyla geride

104 Barbara Skinner, “Khmelnitsky's Shadow: The Confessional Legacy”, *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, ed. Karin Friedrich ve Barbara M. Pendzich (Leiden; Boston: Brill, 2009), 151-52.

105 Dubnow, *History of the Jews*, 1:139-153; Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, 203; Pogonowski, *Jews in Poland*, 82; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 326-27.

106 Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, 134.

107 Kemal Beydilli, “Polonya (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34:313, Lavinia-Dan Cohn, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 113, Dubnow, *History of the Jews*, 1:154-157.

108 Shmuel Ettinger, “Haidamaçs”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007), 8:233-4; Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, 1:29.

109 Dubnow, *History of the Jews*, 1:199.

kalanların ek vergilerle karşılaşması yerleşim yerlerinde asayiş ortadan kaldırmış ve sosyal buhranı getirmiştir.¹¹⁰

Tek bir siyasi yapı altında hayatlarını sürdüren Yahudiler 1772-1795 yılları arasında üç farklı gücün etkisi altına girmiştir. 1795 yılındaki son bölünmeyle Polonya-Litvanya, Rusya (toprağın % 62'si, nüfusun % 45'i), Prusya (toprağın % 20'si, nüfusun % 23'ü), Avusturya (toprağın % 18'i, nüfusun % 32'si) arasında paylaştırılmış ve toprakların yönetimiyle Yahudilerin entegrasyonuna dair farklı politikalar izlenmiştir. Bir kısmı II. Joseph'in reform girişimlerine maruz kalmıştır. Bir kısmı II. Frederick'in kraliyetinde hoşgörülü bir toplumla karşılaşmış diğer kısmıysa kendilerinden nefret eden Rus toplumuyla yaşamaya mecbur olmuşlardır.¹¹¹

Tüm bu gelişmeler Yahudileri ciddi oranda etkilemiştir. Konseyin feshi ve Polonya'nın bölünmesi Yahudileri bir sorun hâline getirmiştir. Bir taraftan vatandaşlık hakkı, Polonya kültürün benimsenmesi vb. gibi çeşitli reform girişimleri gündeme gelmiş diğer taraftan aydınlanmanın etkisiyle Yahudilerin yabancı bir dünyaya entegre olmaya çabaladığı bir döneme girilmiştir.¹¹²

Sonuç

Batı-Orta Avrupa'daki her geçen gün kötüleşen atmosfer Yahudiler için Polonya'daki altın çağın başlangıcıdır. Sürgün ve Polonya'daki ekonomik reform girişimleri, kraliyetin hoşgörüsüyle birleşince Yahudi yaşamının var olmasına uygun bir zemin ortaya çıkmıştır.

Polonya döneminin özeti iki önemli olayın arasındadır: İlki yeni bir bölgeye yerleşmede tipik bir yöntem olan imtiyazların elde edilmesidir. Polonya'daki örneği Kaliş statüsü olarak bilinen haklardır. 1264 yılına ait bu statü Yahudi varlığını garantiye alan temel yazılı belgedir. Daha da genişleyerek devam eden imtiyazlar uzun yıllar sığınak olacak vatanın kapısını açmış ve nispeten özerk bir yapının oluşmasına olanak sağlamıştır. Polonya dönemini özetleyen ikinci olaysa 1581 yılında Yahudilere verilen özerkliğin 1764 yılında feshedilmesidir. Yahudilere sosyal ve ekonomik hayatta birçok imtiyazlar verilmiş, kendi inançlarını hoşgörülü

110 Daniel Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795* (Seattle: University of Washington Press, 2001), 305-6.

111 Gershon Bacon, "Poland: Poland from 1795 to 1939", erişim 13 Şubat 2022, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Poland/Poland_from_1795_to_1939, Dubnow, *History of the Jews*, 1:262-64.

112 Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*, 283-84; Shmuel Ettinger, "The Hasidic Movement-Reality and Ideals", *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present*, ed. Gershon David Hundert (New York: New York University Press, 1991), 226-27.

bir ortamda yaşamalarına imkân sağlanmıştır. Birçok önemli âlim yetiştirmesi ve eğitimde farklı bir yapılanmaya gidilmesi Polonya'yı uluslararası dinî bir çekim merkezi hâline getirmiştir. Kendilerine geniş özgürlükler verilmesinden dolayı da burası Yahudilerin cenneti, yeni kutsal topraklar ve bu dönem altın çağ diye isimlendirilmiştir.

Dört ülke konseyi, birlik ve beraberlik sağlayıp, hakların örgütlü olarak aranmasında tek yetkili mercidir. Polonya siyasetine katılımda ulusal platform işlevi görmüş, aynı oranda sömürü ve istismar aracı olarak etkin vazife yürütmüştür. Konsey, otoritesini hahamların bilginliği ve krallığın verdiği yetkiye dayandırmıştır. Bu otorite doğal olarak bazı yaptırım ve baskıları tetiklemiştir. Laik liderlerin varlığı ve etkinliğinin yanında konseyin ekonomik faaliyetleri düzenleyen kurul olarak da görülmesi işleri yer yer daha da çıkmaza sokmuştur.

Genellikle kraliyetin koruması altında faaliyet yürütüldüğü için Yahudilerin aleyhine işleyebilecek birçok hususa ket vurulmuştur. Yöneticiler nezdindeki konumlarıyla paralel olduğundan dolayı Yahudilerin katkısı arttıkça güven artmış, onlara tanınan imkânlar da genişletilmiştir. Fakat soyluların kraliyetin idaresine ortak olması Yahudilerin statüsünü etkilemiştir. Artık Yahudiler soyluların korumasında ticari faaliyetleri yürüten baş aktörler olmuştur. Ne zaman ki soyluların hegemonyası zedelenmiş ve güçleri baltalanmış işte o zaman Yahudilerin durumu tehdit altında kalmıştır. Baş aktör olmaları soylulara veya kraliyete yönelik ayaklanmaların Yahudilere yönelmesine sebep olmuştur.

Her ne kadar soylular, burjuvazi ve köylüler veya bir başka tasnifle toprak sahipleri ve çiftçiler şeklindeki yerleşik sakinlerin yanında üçüncü bir sınıf olarak adlandırılmış olsa da görülen odur ki Yahudiler üst sınıfların maddi çıkarlarına hizmet eden birer yardımcı pozisyon işgal etmişlerdir. Polonya'da dinî ve kültürel yapı toplumsal huzur için gruplara hak ve hürriyetler vermeyi zorunlu kılsa da Yahudi bağlamında düşünüldüğünde durum bundan ibaret değildir. Polonya Hıristiyan bir topluluktur ve Yahudilere yönelik yaptırımlarda başı çeken ana etken kilise olsa da diğer Avrupa ülkelerindeki kadar etkinliğini gösterememiştir. Yahudiler de diğer ülkelerdeki gibi baskı ortamında hayatlarını sürdürmek zorunda kalmamıştır. Yahudiler için güvenli ortam sağlanmış olsa da kırılğan bir yapı hâkimdir. Dönemin rabbilerinin ifadelerinde ve Hıristiyan toplumun kışkırtılmaması için konseyin almış olduğu birçok kararda endişenin izlerini görebilmek mümkündür. Yahudiler özellikle kilise merkezli olarak dışlanan ve küçümsenen bir tavra mahkûm edilmiştir. Kraliyet ve toprak sahipleri tarafından ise ekonomik gerekçelerle korunmuştur. Bu karmaşık güç dengesi ve tutum Yahudilerin statüsünü belirleyen ana etmen olmuştur.

1648'deki ayaklanmalarla başlayıp, Rus-İsveç işgalinin ardından yaklaşık yüz yıl sonra Haydamak ayaklanmalarıyla devam eden süreç Polonya'yı ciddi anlamda

etkilemiştir. Savaş, ekonominin gidişatı, toplumsal parçalanmışlık ve toprakların ilhak edilmesiyle Polonya'nın bölünmesine giden süreç şüphesiz ki Yahudilerde de karşılık bulmuştur. Konsey feshedilmiş ve Yahudi toplumu kendi içinde Sabatay Sevi, Jacop Frank ve son olarak hasid ve mitnaged şeklinde sosyolojik olarak bölünmüştür. Polonya'daki bu karışık ortam Yahudi toplumunun da çevre ülkelere göçünü veya onların hâkimiyetine girmeyi zorunlu kılmıştır. Sonraki süreçte birçok ülkeye dağılan bu Yahudilerin, kaynağı itibariyle Polonyalı olmaları dünya Yahudi tarihinde önemli bir topluluk olduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca üretmiş oldukları örgütlü yapı sonraki süreçte birçok kimse için önemli bir parametre olarak hizmet etmiş ve diasporadaki Yahudiler için prototip olarak işlev görmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Ank, Sabire. "Eski Polonya'da Kazak Savaşları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 22, sy 35 (2004): 1.
- . *Kuruluşundan XVII. Yüzyıla Polonya Tarihi*. Ankara: Köksav Yayınları, 2011.
- Bacon, Gershon. "Poland: Poland from 1795 to 1939". Erişim 13 Şubat 2022. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Poland/Poland_from_1795_to_1939.
- Bartal, Israel. *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*. Jewish Culture and Contexts. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
- Beydilli, Kemal. "Polonya (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- . "Polonya (Tarih, Polonya-Osmanlı İlişkileri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Biale, David. *Cultures of the Jews: A New History*. Knopf Doubleday Publishing Group, 2012.
- Brenner, Michael. *Kısa Yahudi Tarihi*. Çeviren Sevinç Altınçekiç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Brook, Kevin Alan. "Doğu Avrupa Yahudilerinin Kökeni". Çev. Osman Karatay. *Karadeniz Araştırmaları* 6, sy 6. 1-23.
- Dinur, Ben-Zion. "The Origins of Hasidism and Its Social and Messianic Foundations". *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present*, editör Gershon David Hundert, 86-208. New York: New York University Press, 1991.
- Doktor, Jan. "The Beginnings of Beshtian Hasidism in Poland". *Shofar* 29, sy 3 (2011): 41-54.

- Dualı, Şir Muhammed, *Çarlık Rusyasında Yahudiler*. Divan Kitap, 2016.
- Dubnow, Simon. *History of the Jews in Russia and Poland, from the Earliest Times Until the Present Day*. Çev. Israel Friedlaender. Jewish Publication Society, 1916.
- Eidelberg, Shlomo. “Shalom Shakhna b. Joseph”. *Encyclopaedia Judaica*, editör Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale ; Macmillan Reference USA, 2007.
- Elior, Rachel “Hasidism–Historical Continuity and Spiritual Change”, *Gershom Scholem’s “Major Trends in Jewish Mysticism”- 50 Years After; Proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism* (eds. P. Schafer-J. Dan), Tubingen: J.C. B. Mohr, 1993.
- Etkes, Immanuel. *Besht: Magician, Mystic, and Leader*. Lebanon, United States: Brandeis University Press, 2012.
- Ettinger, Shmuel. “Haidamacks”. *Encyclopaedia Judaica*, editör Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- . “The Hasidic Movement-Reality and Ideals”. *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present*, editör Gershon David Hundert. New York: New York University Press, 1991.
- Gartner, Lloyd P. *History of the Jews in Modern Times*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Green, David B. “This Day in Jewish History / Kalisz Statute gives Polish Jews landmark civil rights protections”. Erişim 30 Mart 2022. <https://www.haaretz.com/jewish/.premium-this-day-polish-jews-rights-guarded-1.5263687>.
- Gries, Zeev. “Printing and Publishing: Printing and Publishing before 1800”. Çeviren Jeffrey Green. Erişim 30 Mart 2022. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Printing_and_Publishing/Printing_and_Publishing_before_1800.
- Haim Hillel Ben – Sasson. “Poland”. *Encyclopaedia Judaica*, editör Fred Skolnik ve Michael Berenbaum. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Haumann, Heiko. *A History of East European Jews*. Budapest; New York: Central European University Press, 2002.
- Hundert, Gershon David. “Identity Formation in the Polish–Lithuanian Commonwealth”. *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, ed. Karin Friedrich ve Barbara M. Pendzich. Leiden; Boston: Brill, 2009.
- . *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century A Genealogy of Modernity*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2004.
- . “The Importance of Demography and Patterns of Settlement for an Understanding of the Jewish Experience in East–Central Europe”. *The Shtetl: New Evaluations*, ed. Steven T Katz. New York: New York University Press, 2007.
- Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*. Çev. Filiz Orman. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000.
- Kalik, Judith. *Scepter of Judah: The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland*. Leiden-Boston: Brill, 2009.
- . “The Orthodox Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth”. *Jewish History* 17, sy 2 (2003): 229-37.
- Kriwaczek, Paul *Yahudi Medeniyeti*, çev. Ayşe Belma Dehni İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007.
- Kupovetsky, Mark. “Population and Migration: Population and Migration before World War I”. Erişim 28 Ağustos 2018. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Population_and_Migration_before_World_War_I.

- Kuzgun, Şaban. *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*. Ankara: Seda Yayınları, 1985.
- Lavinia Cohn, Sherbok, ve Sherbok Dan Cohn. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*. Çev. Bilal Baş. 2. bs. İz Yayıncılık, 2011.
- Meral, Yasin. “Erken Dönem İbrani Matbaacılığında Haham Onayları ve Cemaat İçi Sansür”. *Dini Araştırmalar* 18, sy 47 (14 Aralık 2015): 96-118.
- Michalowska-Mycielska., Anna. “The Council of Lithuanian Jews (1623–1764)”. Çeviren Shaul Stampfer. *Religious Studies Review* 1, sy 43 (29 Mart 2017).
- Nadler, Allan. “Eastern Europe, Practice of Judaism”. *The Encyclopaedia of Judaism*, editör Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, ve William Scott Green. Leiden: E.J. Brill, 2000.
- Pogonowski, Iwo Cyprian. *Jews in Poland: A Documentary History : The Rise of Jews as a Nation from Congressus Judaicus in Poland to the Knesset in Israel*. New York: Hippocrene Books, 1998.
- Polonsky, Antony. *The Jews in Poland and Russia*. 3 c. Oxford- Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2010.
- Rosman, Moshe. “Poland: Poland before 1795”. Erişim 27 Ağustos 2018. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Poland/Poland_before_1795.
- . “The Authority of the Council of Four Lands Outside of Poland”. *Polin*, 2010, 22.
- Ruderman, David B. *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*. Çeviren Lizet Deadato. İnkılap Kitabevi, 2013.
- Sasson, H. Hillel b. “Councils of the Lands”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Scholem, Gershom. “Frank, Jacob, and the Frankists”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- . *Kabbalah*, Jerusalem: Keter Publishing House, 1974
- Shahak, Israel. *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*. Çev. Ahmet Emin Dağ. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Sharon, Moshe Sevilla. *İsrail Ulusunun Tarihi*. Yerusalayim, 1981.
- . *Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Siauciūnaite-Verbickiene, Jurgita. “The Status of the Jews: Social Segregation and Attempts at Integration”. İçinde *The History of Jews in Lithuania: From the Middle Ages Until the 1990s*, editör Vldas Sirutavicius, Darius Staliūnas, ve Jurgita Siauciūnaite-Verbickiene. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2020.
- Skinner, Barbara. “Khmelnysky’s Shadow: The Confessional Legacy”. *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, editör Karin Friedrich ve Barbara M. Pendzich. Leiden; Boston: Brill, 2009.
- Stone, Daniel. *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*. Seattle: University of Washington Press, 2001.
- Tal, Shlomo. “Pollack, Jacob b. Joseph”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Tal, Shlomo, ve David Derovan (2nd ed.). “Isserles, Moses b. Israel”. *Encyclopaedia Judaica*, editör Fred Skolnik. Farmington Hills, Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Teller, Adam. “Economic Life”. Erişim 27 Ağustos 2018. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Economic_Life.
- . “Rabbinat: The Rabbinat before 1800”. Erişim 13 Kasım 2018. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Rabbinat>.

org/article.aspx/Rabbinat/The_Rabbinat_before_1800.

———. “Rabbis Without a Function? The Polish Rabbinat and the Council of Four Lands in the Sixteenth to Eighteenth Centuries”. *Jewish Religious Leadership: Image and Reality*, ed. Jack Wertheimer. New York: Jewish Theological Seminary, 2004.

———. “Trade”. Erişim 28 Ağustos 2018. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Trade>.

———. “Tradition and Crisis? Eighteenth-Century Critiques of the Polish-Lithuanian Rabbinat”. *Jewish Social Studies* 17, sy 3 (2011): 1-39.

Zipperstein, Steven J. “Judaism: Judaism in Northern And Eastern Europe Since 1500”. *Encyclopedia of Religion*. Detroit; Munich: Thomson Gale, 2005.

